



У рецензованій монографії її автор належне місце відвів з'ясуванню того, яку роль лідери Білого руху Півдня Росії відводили селянству в оновленій ними моделі російської державності. Водночас, на нашу думку, було б слушним, якби С. Корновенко дослідив і те, яке значення селянству в українській моделі державності відводили лідери Української національно-демократичної революції, зіставивши між собою ці позиції.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографія С. Корновенка "Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919 – 1920 рр.)" – самостійне, наукове дослідження, виконане на належному фаховому рівні. Результати цього дослідження можна залучати для написання спеціальних та узагальнювальних робіт із історії революції та громадянської війни, аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів.

Руслан Пиріг

Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: ПП Сисин О.В., 2008. – 244 с.

За новітніх умов розвитку вітчизняних історичних знань, історії як науки, зростає інтерес науковців, широкій громадськості до аграрної історії. І це цілком природно, зважаючи на те, що упродовж багатовікової історії України селянство залишалося і є нині носієм та оберегом усього того, що розуміється як „душа народу”. У такому контексті монографія І.В. Рибак є актуальною і у науково-практичному, і у суспільно-політичному значенні. Вона стосується аграрної історії України: по-своєму унікального та неоднозначного періоду – нової економічної політики. Її потенціал посилюється і тим, що автор рецензованої монографії свою увагу зосередив і на оригінальній науковій проблемі, що стосується індивідуального селянського господарства Поділля у добу непу У такий спосіб Іван Васильович Рибак вдало поєднав селянознавство, регіоналістику та соціальну історію. На нашу думку, такий синкретизм зазначених вище компонентів надає рецензованій монографії виразності, наукової привабливості.

У праці І.В. Рибак, оперуючи чисельною та різноплановою історичною джерельною базою, ґрунтовно проаналізував розвиток селянського господарства Поділля напередодні та під час аграрної революції 1917 – 1922 рр., становлення і занепад одноосібних селянських господарств Поділля у роки нової економічної політики. Так, не викликає заперечень обґрунтоване судження автора рецензованої монографії з приводу того, що у роки аграрної революції 1917 – 1922 рр. індивідуальні селянські господарства Поділля, які не змогли отримати конфісковані земельні угіддя, перебували у скрутному соціально-економічному становищі. Це стало однією із причин розгортання потужного антибільшовицького селянського руху опору на Поділлі. Така суспільно-політична активність селян краю, як і у цілому України, змусила більшовиків

відмовитися від політики „воєнного комунізму”, запровадити неп.

Аксіомою у сучасній українській історіографії є положення про те, що неп сприяв розвитку сільського господарства УСРР, економіки республіки загалом. Однак, на цілком слушну думку І.В. Рибак, найпродуктивнішими у цьому відношенні були 1923 – 1927 рр. Отже, дослідник пропонує авторську періодизацію нової економічної політики. Він розрізняє два періоди: перший – 1923 – 1927 рр. – класичний неп; другий – 1927 – 1929 рр. – згортання непу. Він обґрунтовує твердження про те, що, незважаючи на суперечності, властиві т.зв. „класичному непу”, 1923 – 1927 рр. – найсприятливіші роки для розвитку індивідуального селянського господарства Поділля. Саме у цей відносно короткий проміжок часу відбулися кардинальні позитивні зрушення у соціально-економічному становищі індивідуального селянського господарства Поділля. Вони, як справедливо зазначає історик, були зумовлені інтенсивним розвитком кооперації, переходом до поліпшеного землекористування, переселенням селян, меліоративними роботами, зміцненням селянської взаємодопомоги, організацією агрономічної та ветеринарної допомоги тощо.

Упродовж 1928 – 1929 рр., доводить І.В. Рибак, тоталітарній державі вдалося знищити найзаможнішу частину селян Поділля. Фактично, – пише дослідник, – у надрах політики обмеження та витіснення куркульства зароджувався тотальний наступ проти селянства, відпрацьовувалися, викристалізовувалися методи і засоби боротьби влади проти тих, хто згодом чинитиме опір колективізації. Складно не погодитися з тезою автора рецензованої монографії стосовно того, що надзвичайні заходи, які застосовувалися органами радянської влади щодо заможних селян, не обмежувалися лише цією категорією подільських селян. Як справедливо зазначає дослідник, вони поширювалися і на середньозаможне подільське селянство. Фактично аграрна політика радянської влади призводила до розорення індивідуальних селянських господарств Поділля.

Цінним у рецензованій монографії є те, що її автор ґрунтовно та ретельно проаналізував такі маловідомі раніше компоненти індивідуального селянського господарства, як бюджет, забезпеченість селянських господарств сільгосптехнікою та реманентом, наявність сільгоспспоруд, допоміжні галузі селянського господарства. Поза увагою І.В. Рибак не опинилася демографічна ситуація у подільському селі, яка значною мірою визначала повноту землезабезпеченості селянських родин, продуктивність праці в індивідуальних селянських господарствах.

Підсумовуючи, констатуємо, що монографія І.В. Рибак „Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу” – високоякісний науковий доробок, який значно розширює та доповнює сучасні знання з аграрної історії Поділля, України початку – першої третини ХХ ст. У ньому комплексно та системно представлено соціально-економічні аспекти буття подільського селянства.

**Сергій Корновенко,
Анатолій Морозов**

Шевченко В. Скасування кріпосного

права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

Дослідження чернігівського історика-аграрника присвячене аналізу наукової проблеми, яка упродовж десятиліть не втрачала актуальності в радянській історіографії, постійно перебуваючи в полі пильної уваги істориків, але водночас не спостерігалось жодного поступу в її розв'язанні. Причинами, як і в інших випадках, були не безпорадність чи фахова нездатність вчених, а ідеологічна настанова у вигляді добре відомих кожному, хто вивчав історію у радянських вузах, праць В. Леніна, в яких були чітко розставлені всі крапки над „і”: причини аграрної реформи 1861 р., хід, наслідки з ясовувалися, як здавалося, раз і назавжди. Автор писав з цього приводу: „Аж ніяк не применшуючи наукових здобутків радянських дослідників реформи 1861 р., принагідно зазначимо, що вони постійно перебували в полоні її ленінської концепції, а, отже, мусили постійно рахуватися з висновками й вказівками щодо цього, зробленими лідером російських марксистів В. Ульяновим (Ленінін) ще на початку ХХ ст. ...” [С. 4 – 5]. Тут же у стислому вигляді подано зведені у шість пунктів головні положення ленінської концепції, які автор прагне уточнити або заперечити. Цими міркуваннями, власне, і визначається мета роботи: „Не претендуючи на остаточне вирішення проблеми, нижче зроблено спробу нетрадиційного критичного аналізу ленінської концепції реформи 1861 р., що й є головною метою даної студії” [С. 6].

Зміст усіх трьох розділів праці спрямований на пошук аргументів, за допомогою яких можна було б спростувати деякі породжені потребами боротьби за владу, а не об'єктивним аналізом історичних фактів кліше, на основі яких і вибудовувалися концептуальні засади радянської історіографії. Відразу зауважимо, що автор не намагається рішуче порвати з ленінською спадщиною. Навпаки, він підкреслює ті ідеї, які витримали випробування часом, двічі цитує знамениту цитату вождя про те, що „Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосницької Росії” [С. 10, 39] і дає розгорнуту характеристику стану сільського господарства, промисловості, внутрішньої і зовнішньої торгівлі Росії середини ХІХ ст., переконливо, як на нас, доводить, що поразка у Кримській війні завдала нищівного удару не лише по архаїчній соціально-політичній системі імперії, її економіці, що базувалася на кріпосницьких засадах, але насамперед вкрай негативно позначилася на перспективах її подальшого розвитку. Дослідник наголошує: „Поразка у Кримській війні не тільки продемонструвала економічну відсталість кріпосницької Росії від передових європейських держав. Вона чітко окреслила втрату нею провідних позицій у політичному житті Європи. А це було набагато серйознішим за економічні втрати. Адже під загрозою опинились державна могутність імперії, її міжнародний авторитет, врешті-решт, сама система монархічної форми державного правління. Це і вирішило долю кріпосного права в Росії, змусивши Олександра ІІ і його уряд більше не зважати на традиційний дворянський менталітет і стати на шлях буржуазних реформ” [С. 19 – 20].

У контексті цього переконливого і виваженого висновку дещо дивно виглядає зміст наступного параграфу першого розділу. У ньому якраз досить

традиційно і типово для радянської історіографії показано боротьбу „дворянських революціонерів” і „революційних демократів” від М. Радішева до М. Чернишевського проти кріпосництва і самодержавства. Не заперечуючи історичного значення й необхідності всебічного вивчення цієї сторінки історії, варто все ж таки зазначити, що попередній висновок автора не залишає місця для припущень, що реформи були зумовлені політичною боротьбою революціонерів різних мастей.

У наступному розділі „Що змусило царизм піти на скасування кріпацтва?” В. Шевченко проаналізував і спростував існуючі докази щодо наявності революційної ситуації в Росії у 1859 – 1861 рр. Саме це вчення, як відомо, було одним із наріжних каменів теорії марксизму-ленінізму про неминучість пролетарської революції та її перемогу. Відтак В. Ленін детально реконструював риси революційної ситуації в Росії напередодні скасування кріпосного права. Ця ретроспектива, ймовірно, була спробою радянської історіографії видати бажане за дійсне. В. Шевченко, проаналізувавши динаміку селянських виступів в Росії напередодні реформи, прийшов до обґрунтованого висновку, що їх порівняно незначна кількість: 86 – у 1858 р., 60 – у 1860 р. і 186 у 1860 р. (дані по 49 губерніях європейської частини Росії), навряд чи „могла настільки залякати уряд Олександра ІІ, щоб змусити його стати на шлях скасування кріпосного права” [С. 43]. Досить переконливими є міркування автора про порівняно незначну роль революційних демократів яку настанні „революційної ситуації”, так і в їхньому впливові на підготовку скасування кріпацтва. Висновок дослідника однозначний: „... революційної ситуації 1859 – 1861 рр. просто не було. ... Отже, попередні твердження про її наявність були нічим іншим, як спробою В. Леніна і його послідовників прив'язати марксистське вчення про класову боротьбу для об'єктивного ходу історичного процесу розвитку суспільства. Таким чином, скасування кріпосного права у межах Російської імперії не було побічним продуктом революційної творчості мас, а стало закономірною реакцією уряду на негативні зміни в економічному та політичному становищі царської Росії, які так красномовно підкреслила Кримська війна” [С. 49 – 50].

Цитований вище висновок розкривається у параграфі, який так і називається „У чий інтересах скасовувалося кріпосне право?”. В поле зору дослідника почергово потрапляють головні зацікавлені сторони реформи: селяни, поміщики і держава. Переконливими штрихами, не вдаючись до переказу добре відомих фактів, він показує, що „вже у самих законодавчих актах реформи були закладені численні можливості для поміщиків щодо всіляких обмежень наданої селянам довгоочікуваної волі” [С. 53]. Аналіз виступу монарха на засіданні Державної ради 28 січня 1861 р. [С. 54 – 55] не залишає сумніву в тому, що реформа задумувалася й згодом реалізовувалася і не в інтересах дворянства. Тут вражає інше: текст виступу Олександра ІІ був опублікований у виданому в Києві збірнику документів ще у 1961 р., але інерція мислення і віра у непогрішимість ленінської думки у радянських істориків були такими потужними, що перекривали шлях до очевидних висновків. Автор підкреслює: імператор „цілком щиро запевняв членів Державної ради у тому, що „все, что можно было сделать для



ограждения выгоды помещиков, сделано” [С. 55], і наводить значну кількість конкретних прикладів кроків у цьому напрямку. Проте сприяння імператора і владних кіл не могли приховати того факту, що економічно поміщики зазнали збитків, бо мільярд крб. вони так і не одержали: держава, яка взяла на себе 80% виплат викупної суми, вираховувала з реально виплачених 895, 9 млн. крб. близько 316 млн. крб. попереднього боргу державним кредитним установам, а сам процес відшкодування розтягся майже на чверть століття. Зазначена сума суттєво зменшилася і внаслідок зміни курсу карбованця. Відтак на руки поміщики одержали тільки 430 млн. крб., а якщо врахувати подорожчання робочих рук, що стало неминучим наслідком звільнення від кріпосної залежності [С. 57 – 58], то теза про те, що реформа здійснювалася в інтересах держави, дістала повне й логічно довершене обґрунтування.

Третій розділ монографії теж торкається дискусійного питання, винесеного в заголовок: „Наслідки реформи: Незавершеність чи досягнення мети”. Знову ж таки автор відштовхується від оцінки В. Леніна про незавершений характер революції, яка визначалася насамперед гострим селянським малоземеллям. На думку В. Шевченка, цей наслідок реформи виявився не відразу, бо аналіз уставних грамот показав, що селяни, в тому числі й в Україні, відразу по реформі не відчували земельного голоду, а розміри „відрізків” були перебільшені радянською історіографією. До того ж, селяни могли користуватися орендованими у поміщиків ділянками землі за поміркованою платою.

Утвердження у сільському господарстві (приблизно з 80-х рр. XIX ст.) капіталістичних відносин загострило ситуацію. Поміщики, прилучившись до ринку, стали здавати в оренду менше землі. Крім того, з’явився і швидко став завойовувати панівне економічне становище клас сільської буржуазії (куркулів), які експлуатували селянство, суттєво піднявши ціни на землю взагалі і орендовану зокрема. Відповіддю селянства на різке погіршення їхнього становища стала масова участь у революції 1905 – 1907 рр. [С. 71 – 72]. У другому параграфі цього ж розділу наведено чимало прикладів, зокрема, й даних про інтенсивне формування земельного ринку, які показують, що російський уряд досяг своєї – не революційної, звичайно – мети. Автор так сформулював сутність останньої: „Самодержавний уряд Російської імперії, підкоривши своєму впливу породжену ним же російську буржуазію, та фактично врятоване ним дворянство, яке занепадало, й коригуючи у власних інтересах стосунки між ними, зумів створити оптимальні на той час умови для відновлення свого внутрішнього й міжнародного авторитету, для економічного зростання Російської імперії на нових засадах при одночасному збереженні існуючої форми державного управління”. Саме це, на думку історика, дає підстави для твердження, що аграрна реформа 1861 р. як „ключовий момент” і точка відліку реформаторського курсу Олександра II „повністю досягла своєї мети” [С. 80 – 81]. У подальшому самодержавство не спромоглося на реформаторську діяльність такого рівня, що й призвело до революції 1917 р.

У „Висновках” дослідник відкидає чотири із шести вищеназаних положень ленінської концепції щодо характеру та історичного значення скасування кріпосного права в Росії. Зокрема, це стосується твердження про наявність революційної ситуації, концепції наростання „селянських бунтів”, які нібито змусили царський уряд приступити до реформи, визнання пріоритету поміщицьких інтересів і неспроможності дворянства використати отримані кошти для перебудови свого господарства і, нарешті, оцінки характеру як незавершеної, бо не було ліквідоване ні поміщицьке землеволодіння, ні самодержавство. В. Шевченко цілком слушно трактує ці постулати як „спроби лідера російських марксистів В. Леніна революціонізувати об’єктивний процес скасування кріпосного права” [С. 85], і натомість ще раз наголошує на принципово інших цілях і сподіваннях суб’єкта реформ – монарха і бюрократично-дворянської верхівки імперії, які в ім’я порятунку держави діяли грамотно, швидко, ефективно і досягли успіхів не тільки в аграрній сфері. Автор часто порівнює вищезначену реформу із заходами останніх років існування Радянського Союзу і завжди не на користь останніх. Можливо, робить він припущення, досвід реформування не був використаний належним чином, бо був свого часу сфальсифікований, а, можливо, історія дійсно вчить тільки того, що нічого не вчить...

З-під пера В. Шевченка з’явилася цікава праця, де, здавалося б, добре відомі факти піддані критичному перегляду. Вона спонукає до роздумів, в тому числі й про роль держави в житті суспільства, значення своєчасних реформ і переваги еволюційного шляху розвитку.

**Сергій Леп’явко,
Тамара Демченко**

